

ÇERKES TOPLUMUNDA BİR HAFIZA MEKÂNI OLARAK ZEHES*

Didem ATALKILI**
Tuğba ERDEM***

Z

Çerkes toplumunda çok uzun yıllardan beri devam ettirilen geleneklerden biri olan, sohbet ve dans edilen, oyunlar oynanan eğlence toplantısı "zehes" aynı zamanda söz konusu toplumun tarihi ve kültürel değerleriyle Şekillenen önemli bir sembol, bir ritüel olarak karŐımıza çıkmaktadır. "Zehes" toplantısında ve yönetiminde erkes toplumunun geleneksel kurumlarıyla ve yazısız kurallarıyla belirlenen bir düzen söz konusudur. Gençer bu toplantılarda birbirlerini tanır, bazen evlilikle sonuçlanabilecek "kaşenlik" adı verilen bir arkadaşlık ilişkisi içine girerler. Bu yönüyle "zehes", kişilerin grup içinden bir evlilik yaparak gelecek kuşaklara kültür aktarımında devamlılığın sağlanmasına temel teŐkil eder. Zehes aynı zamanda gençlerin cemiyet ile iliŐkisini devam ettirerek aidiyet duygusunu ve etnik kimlik algısını gçlendiren bir hafıza mekâni olarak işlev grr.

Anahtar Kelimeler: Zehes, Kaşenlik, Ritel, Hafıza Mekâni, Sembol.

ABSTRACT

The tradition of "zehes," a kind of party which belongs to people of Circassian origin, has been perpetuated for a long time. It is not only a party in which people socialize, dance, and play games but also is a significant ritual and symbol that is shaped by the history and cultural values and codes of the Circassian. In organization of "zehes" is organized and conducted according to an order and pattern determined by traditional institutions and unwritten rules of these societies. The youth meet and socialize in these parties and start a relationship called "kaşenlik" which may end up with marriage. From this aspect, "zehes" enables endogamic marriages and thus ensures the maintenance of culture and cultural transmission. Also, "zehes" functions as a realms of memory that makes the youth sustain their relationship with the community and strengthens their sense of belonging and ethnic identity.

Keywords: Zehes, Ritual, Realms of Memory, Symbol.

* Bu makale, 115K357 No'lu Tübitak projesi ürünüdür.

** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası AraŐtırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi ABD, Bornova-İzmir, ORCID: 0000-0002-2550-3961, didem.catakkilic@hotmail.com.

*** Ege Üniversitesi, Türk Dünyası AraŐtırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi ABD, Bornova-İzmir, ORCID: 0000-0002-9403-7108, tugbakardas@hotmail.com.

İzmir, İstanbul ve Düzce’de gerçekleştirdiğimiz alan çalışmalarından elde edilen verilerle *zehes*, *kaşenliğin* nasıl tanımlandığı, *zehes*lerde hangi oyunların oynandığı açıklanmaya çalışılmıştır. Çerkes toplumu için eski bir gelenek olan *zehes* toplantılarının kişilerin hafızasında ciddi bir yerinin olduğu ve günümüzde de devam ettiği hakkında gözlem ve görüşme yapılmıştır. Gerçekleştirdiğimiz alan çalışmasında nitel araştırma yöntemi kullanılmış, bununla beraber veri toplama aracı olarak görüşme ve gözlem tercih edilmiştir. Kaynak kişiler ise “Katmanlaşmış Gelişigüzel Örneklem” modeline göre belirlenmiştir.

Ersoy *zehesi* “Çerkes gençlerinin sohbet ettiği, çeşitli oyunlar ve danslarla eğlendiği toplantılar” olarak açıklamaktadır (Ersoy 2006: 110).¹

Çerkes toplumdasesosyalleşme önemli bir olgu olduğu için, genç kuşağın eğitiminde aile içi eğitiminin yanı sıra gelenek ve görenekler çerçevesinde şekillenen toplumsal eğitimin de payı büyüktür. Toplumsal eğitimin bir ayağı da bazı kurallara uymanın gerekli olduğu bu eğlence toplantılarıdır. Toplantılar bu yönüyle Çerkesler için toplumsal belleğin aktarılmasında güçlü bir araç, önemli bir ritüeldir.

Toplumsal bellek aidiyet bilincinin oluşmasını ve ortak tarih ile ortak kültürel değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlar. Annales okulu temsilcilerinden Fransız tarihçi Pierre Nora bunu hafıza mekânı kavramıyla açıklar. Nora hafıza mekânını “İnsanların iradesiyle ya da zamanın işleyişle herhangi bir topluluğun ortak hafıza mekânına ait simgesel öge haline getirdiği maddi ya da fikri düzendeki her anlamlı birim” olarak tanımlar. Anma törenleri, bayramlar, anıtlar, müzeler, önemli tarihler, kutsal yerler, dernekler, folklor, ritüeller gibi topluma ait her birim, içinde, söz konusu toplumun tarihi ve kültürel değerleriyle şekillenen sembolik bir anlam barındırır. Toplumsal bellekte bu semboller aracılığıyla geçmiş ile gelecek arasında bağ kurulur. Nora, tarihi her ne kadar yaşanmışlıklar oluşturmuşsa da tarihi ve toplumu şekillendirme görevini ritüel ve sembollere dayanan hafıza mekânlarına verir (Nora 2006: 9, 23, 171).

Ritüel “onu kullananların dikkatini özel bir önem taşıyan düşünce ve duyguyla ilgili şeylere çeken, simgesel nitelik taşıyan türden kurallarca yönetilen etkinlikler”dir (Connerton 1999: 70). Serbes *zehes*in kuralları olduğunu ifade etmektedir: “Çerkeslerde *zehes* de içerisinde kendi kültürel değerleriyle şekillenmiş bir takım kurallar barındırır. Öncelikle bu toplantılara katılabilmesi için bir gencin 15-16 yaşlarına gelmesi gerekmektedir” (Serbes 2012: 172). *Evliler ise bu toplantılara katılmazlar. Bununla birlikte aynı zeheste büyük ve küçük kardeşler bir arada bulunamaz. Bunun nedeni, saygı toplumda çok önemli olduğu için küçük kardeşin büyüğünün yanında rahat hareket edemeyeceği ve toplantıdan zevk almayacağıdır* (Özeker, 30). *Zehesin en önemli kurallarından biri de gençlerin içkili olarak bu toplantılara*

¹ Bu eğlence toplantıları diğer Kafkasya kökenli topluluklarda bazı farklılıklarla beraber mevcuttur: Osetlerde *embird*, Abhazlarda *alaf*, Karaçaylarda ise *nakırda* adlarıyla bilinmektedir (Kılıç, 50; Aşan, Yaş: 23; Özden, 18).

katılmalarının yasak olmasıdır (Matur, 52). Serbes bize *zehes*deki *thamate* ve *pşerah* kavramlarını ve görevlerini şöyle açıklamıştır: “*Zehes, thamate* olarak adlandırılan kişinin başkanlığında belli bir düzende gerçekleştirilir. *Thamate* ileri görüşlü, tok gözlü, ödül ve tehditlerden etkilenmeyen ve en önemlisi liderlik vasıflarını taşıyan, bu özelliklerinden dolayı da toplumda saygın yeri olan kişi anlamına gelmektedir. Farklı isimlerle bilinse de *thamatelik* kurumu hemen hemen bütün Kafkas halklarında vardır ve *thamate*ler toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında önderlik görevini üstlenmişlerdir. Önceleri en yaşlı kişi *thamate* olurken zamanla bu durum değişmiştir. Yaşlı olanlar *nahijthamate*(*büyükthamate*) olarak toplumdaki saygınlıklarını korumakla beraber, yaşı küçük olsa da bilgi ve görgüsü nedeniyle toplum tarafından bu göreve layık görülenler de *thamate* olabilmişlerdir. Kişiye verilen *thamate* unvanı yaşam boyu geçerli olmasa da, bu kişiler yine de toplum içerisinde saygınlıklarını devam ettirirler. Her birey, kendisinden daha uygun birinin bulunmadığı ortamlarda *thamatelik* görevini üstlenebilmelidir. Bu nedenle topluluğun her üyesinden kendisini gerektiğinde belirli bir kitleye liderlik edebilecek şekilde eğitmesi beklenir (Serbes 2016: 88-89). *Zehes* toplantılarına başkanlık eden kişinin de toplum tarafından *thamateliğe* atfedilen bu vasıfları taşıması gerekir. *Zehes* toplantılarında *thamateye* yardımcı olan ve etkinlikleri idare eden bir de *pşerah* bulunur (Serbes 2012: 172). *Pşerah, thamate* ile topluluk arasında iletişimi sağlayan, ona yaverlik eden kişidir. *Pşerahthamatenin* yanında oturmaz ama sürekli onunla göz göze gelebileceği mesafede bulunur (Serbes 2016: 92-93). *Zehes* Çerkeslerde toplumsal yaşamın diğer alanlarıyla örtüşen kurallarla yönetilir ve gençlerin toplantısı olmasına rağmen asla düzensizlik söz konusu olmaz. *Thamate* söze başlayana kadar *zeheste* sessizlik hakim olur. *Pşerahzehese* katılanları tek tek tanıştırır. Tanışmadan sonra sözü *thamate* alır ve Çerkes olmayan misafirler varsa öncelikle onlara kuralları anlatır. *Thamate* konuşmasında bütün ilişkilerin dürüstlük, açık sözlülük temelinde kurulması, çevresiyle iyi iletişim kuran saygılı ve hoşgörülü bireyler olunması gerektiği gibi gençleri güzel meziyetlere sahip olmaya yönlendirir. Konuşmasının temeli, Çerkes toplumunun en önemli özelliği olan saygı ve sabrın önemi üzerinedir” (Serbes 2012: 171-173).

*Zehes*lerin belli bir oturma düzeni vardır: Kızlar ve erkekler karışık oturamazlar. *Thamatenin* sağında ve solunda *zehesin* yapıldığı evin halkından olmamak koşuluyla birer yardımcı oturur. Eğer *zehes* düğün, nişan türü bir etkinlik içinde yapılıyorsa *thamatenin* sol tarafına yaş sırasına göre erkekler, sağ tarafına ise yaş sırasına göre kızlar oturur. Kızların *thamatesi* de *zehes thamatesinin* sağ tarafına oturur. Diğer kızlarda yaş sırasına göre diğer kızlar sağ tarafta yer alırlar. Diğer *zehes*lerde ise *thamatenin* sağında ve solunda erkekler oturur (Serbes 2012: 174).²

² <http://adigeyiz.blogcu.com/cerkezlerde-toplanti-gelenegi/3036299>, 28.08.2017.

*Zehes*lerde gençlerin ilgisini çeken en önemli etkinliklerden biri oynanan oyunlardır. Bu oyunlar:

Yüzük Oyunu: Bu oyunda yüzük saklanır. Bir kişi kaldırılır ve yüzüğü bulması istenir.³ İpe bağlı olan yüzük halka şeklinde duran kişilerin avcunda gezer ve ortada duran ebe olan kişi yüzüğün kimin avcunda olduğunu bulmaya çalışır (Serbes 2012: 176; Karayel, 57).

Capşı: Ele vurma oyunudur. Gençler birbirlerini yerlerinden kaldırır ve ele vurma oyunu oynarlar (Özyılmaz, 54).

Aykan: Bu oyun ikişer kişiden oluşan iki takımla oynanır. Kâğıt, taş, makas oyununa benzeyen bu oyunda pşerah kalkar ve birini kaldırır. İki kişi aynı anda elleriyle bir, üç ve beşi gösterir. Üç biri, beş üçü, bir beşi yenmektedir. Kazanan diğerinin avucuna vurur (Serbes 2012: 176; Kıymet, 59).

Eş Seçme Oyunu: Önce bir kız bir erkek eşleşir. Bu oyunda herkese eşinden memnun musun diye sorulur. Memnunum deyip kalkmak istemeyenlerin eline ucu islatılmış havluyla vurulur (Özyılmaz, 54).

Ritüellerin ayırt edici bir özelliği de belli aralıklarla yinelenmesidir (Connerton 1999: 70). Ersoy'a göre "*Zeheste* bu yinelenme gençlerin bir birlerinin evinde sohbet etmek istediklerinde toplanması, köye misafir kız veya erkek geldiğinde ağırlamak amacıyla toplanma, bayramlarda ve düğünlerden sonra toplanma olarak gerçekleştirilir. Bu eğlence bazen de imce amaçlı yapılır. Örneğin, gündüz toplanan mısırların koçanlarını ayırmak, bazı yörelerde ise fındık ayıklamak için genelde akşamları düzenlenmektedir (Ersoy 2006: 110)."

Ritüeller anlık zorlamalarla gerçekleştirilmez, aksine belli duyguları dile getirmek için bilinçli olarak uygulanırlar (Connerton 1999: 71). Ritüellerin bu önemli işlevi, onları toplumsal belleğin aktarımında önemli bir araç haline getirir (Connerton 1999: 84). Aynı zamanda geçmişle ve kültürle bağlantılı ritüeller kişinin etnik kimliğini pekiştirmekle birlikte toplumsal aidiyeti de güçlendirici işlevi yerine getirirler (Ersöz 2007: 25). Farklı köylerden gençlerin sık sık bir araya gelmesi, *zehes*lerin toplumsal aidiyeti güçlendiren önemli bir işlevidir. *Zehes*in diğer önemli bir işlevi de gençlerin görgü ve yeteneklerini geliştirmektir (Serbes 2012: 175). Bu toplantılarda gençler espride, hitabette ve benzeri diğer alanlardaki yeteneklerini sergilerler (Altın vd. 2011: 28).

*Zehes*ler gençlerin birbiriyle tanışıp evlilik yolunda adım atması ve toplumun kültürel devamlılığının sağlanması için temel araçlardan biridir. *Zehes*lerde toplumdaki kadın erkek ilişkisinin yansıması görülür. Çerkes toplumunda kadın erkek ilişkisi geleneklere (*habze*) göre düzenlenmiştir. Beşik kertmesi ve görücü usulü evlilik yaygın değildir (Sever 1999: 64). Çerkes genç kız ve erkekleri serbest hareket ettikleri için eş seçiminde zor duruma düşmezler. Genç kız ve erkekler yaşadıkları bölgedeki köylerin

³ <http://adigeyiz.blogcu.com/cerkezlerde-toplanti-gelenegi/3036299>, 28.08.2017.

gençlerini tanırlar (Zihni 2007: 49). *Zehes* toplantılarında birbirlerini tanıma fırsatı bulurlar.

Çerkes toplumunda gençlerin birbirlerini görmeden evlenmeleri hoş karşılanmaz (Değirmenci 2011: 38). Bir erkeğin karşı cinsten birine ilgisini onu rahatsız edecek şekilde ifade etmesi ayıp sayılır. Çerkes delikanlısı bunu kamusal alan olan *zehes* toplantılarında göstermek durumundadır. Gençler arasındaki bu toplantıda kişinin niyeti bilindiği için sakınma söz konusu olmamaktadır (Değirmenci 2011: 30, 31, 38).

Kaşenlik: Çerkeslerin günümüze kadar sürdürdüğü geleneklerden birisi de *kaşenlik*.⁴ Ersoy'a göre *kaşenlik* "bir çeşit flört, gençlerin evlilik öncesinde birbirini tanımalarına olanak sağlayan arkadaşlıktır" (Ersoy 2006: 51). *Kaşenlikte* de *habzeye* uygunluk ön plandadır (Altın vd. 2011: 28). Çerkes toplumunda akraba ve aynı köyden evlilik olmadığı için; aynı sülaleden ve köyden olan kişiler *kaşen* olamazlar. Fakat son zamanlarda aynı köyden olanların *kaşen* olmaması kuralı yumuşamıştır.⁵ Gençler düğünlerde veya *zehes*lerde bir araya gelip rahat bir şekilde sohbet edip birbirlerini tanırlar (Değirmenci 2011: 38).⁶ Bu toplantılar daha çok köylerde birkaç köyün gençlerinin bir araya gelmesiyle yapılmaktadır. Çerkes gençlerinin her toplantıda farklı *kaşeni* olabildiği için evleninceye kadar pek çok *kaşeni* olabilir. Eski *kaşen*lerle sosyal ilişkiler kesilmez ve kadın ya da erkek eski *kaşen*lerine bu benim eski *kaşenim* diye espri yapabilirler. Bundan dolayı bir kızın veya erkeğin birden fazla *kaşenin* olması yadırganmaz.⁷

Serbes'e göre "*zehes*lerde gerçekleşen güzel söz söyleme ve hitabeti geliştirmeye yönelik karşılıklı söyleşiler "pseluh"⁸ olarak adlandırılmaktadır. Bu esnada gençler karşılıklı espri yaparlar" (Serbes 2012: 176). Genç kız ve erkek sanki evleneceklermiş gibi birbirlerine iltifat ve ilan-ı aşk ederler. Ayrıca Çerkeslerde "pseluhu olmayan kızı *kaşen* yapma" diye bir atasözü mevcuttur (Yılmaz 2016: 23).

Pseluh ile başlayıp daha sonra devam eden *kaşenlik* ikiye ayrılır: Düğünlerde veya *zehes*lerde hoş vakit geçirmek amacıyla yapılan bir ciddiyeti olmayan *kaşenlik*, diğeri ise evliliğe doğru giden ciddi *kaşenlik*dir. *Kaşen* olan gençler bu süreçte arkadaşlık edip birbirlerinin evini arkadaşlarıyla beraber ziyaret edebilirler. Bu ziyaret esnasında ev sahibi anne babalar gençleri yalnız bırakırlar. Böylece gençler birbirlerini tanırlar ve rahat hareket ederler.⁹ *Bu tanıma sürecinde gençler birbirlerini beğenir ve evlilik yoluna girerlerse kız erkeğe evlenmeye razı olduğunu gösteren hediye, nişan sayılan avuj verir. Avuj alan erkek büyüklerini kızı istemeye gönderir* (Özeker 43).

⁴ <http://adigepshasha.blogcu.com/cerkeslerde-kasenlik/3004975>, 28.08.2017.

⁵ <http://adigepshasha.blogcu.com/cerkeslerde-kasenlik/3004975>, 28.08.2017.

⁶ "*Zehes*lerde kişilerin birbirlerine yaptıkları şakalara *samarko* denir" (Tok, 53).

⁷ <http://adigepshasha.blogcu.com/cerkeslerde-kasenlik/3004975>, 20.08.2017.

⁸ Bazen kızlara yapılan bu ziyaretler "ruh araması" olarak adlandırıldı - pseluh (pse "ruh", luh "kimse-nişanlı") (Lomp 2012: 165).

⁹ <http://adigeyiz.blogcu.com/cerkezlerde-toplanti-gelenegi/3036299>, 28.08.2017.

Ayrıca bu hediyeleşme esnasında genç kız ve erkeğin yanında arkadaşlarından ya da akrabalarından birileri olmak zorundadır. Evlenmek amacıyla *kaşen* olan ve bunu akit altına alan genç kız ve erkek yalnız başlarına değil toplum içinde bir araya gelirler. Evlenmeye karar veren gençlerin ailelerine *kaşen* olduklarını söylemeleri ve ailelerini tanıştırmaları ayıp olarak karşılanır. Bu durumdan sadece anneye bahsedilir.¹⁰

Ancak *zehes* toplantılarının gençlerde, bir başka *zeheste* kendime daha uygun biriyle tanışır mıyım düşüncesiyle evlilik yaşımı geciktirdiği de bilinen bir gerçektir (Turan, 61; Özeker, 43).

Ritüellerin bir diğer özelliği, bilerek ve isteyerek belli biçimlere sokuldukları için kendiliklerinden çeşitlenmelere uğramazlar ya da ancak dar sınırlar içinde kalan değişikliklere açıktırlar (Connerton 1999: 71). İzmir, İstanbul ve Düzce'de gerçekleştirdiğimiz alan çalışmalarında *zehes*lerde aynı kuralların ve düzenin işlediğini gördük. Ancak son zamanlarda, özellikle büyük şehirlerde *zehes*lerin yapıldığı mekanların değiştiği, daha önce gençlerden birinin evinde yapılan toplantıların günümüzde derneklerde, kafeterya gibi halka açık alanlarda da yapıldığı görülmektedir (Özeker, 30).

Göç yaşamış diğer topluluklarda olduğu gibi Çerkesler de, anavatanlarından uzakta yaşadıkları ve asimilasyona karşı kültürlerini sürdürme çabası verdikleri için, özellikle büyükler tarafından gençlerin kendi toplumundan biriyle evlenmesi uygun kabul edilir. Aksi halde gelecek kuşaklara kültürel aktarımın olmayacağı görüşü hakimdir (Doğru, 63; Ağrı, 78).

Etnik bilginin, oyun iletişimi ve becerilerinin geleneksel yöntemlerle aktarılmasının korunması *zehes* kurumu sayesinde olmuştur (Paştova 2009: 45).

Sonuç olarak Çerkeslerde *zehes* kurumu, bir ritüel olarak genç kuşaklara geleneklerin aktarıldığı, gençlerin kendilerini yetiştirmelerinin sağlandığı, grup içi evliliklere temel oluşturduğu ve gençlerin toplumla ilişkilerini devam ettirerek aidiyet ve kimlik bilincini pekiştirdiği için bir hafıza mekânı olarak işlev görmektedir.

¹⁰ <http://adigepshasha.blogcu.com/cerkeslerde-kasenlik/3004975>, 28.08.2017.

KAYNAKÇA

- ALTIN Gülzar - Gümüş Meryem (2011). *Çerkeslerde Kaşenlik Adeti Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme Eskişehir Örnekleme*, Bursa: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu.
- CONNERTON Paul (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- DEĞİRMENCİ Handan (2011). "Çerkes Toplumunda Evlilik Pratikleri: Uzunyayla Örneği", *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri*.
- ERSOY Hayri (2006). *Sürgün Sessiz Ölür*, İstanbul: Chiviyazıları.
- ERSÖZ Ferya Çalış (2007). "Sarıkamış Harekatı'nın Toplumsal Bellekteki İzdüşümleri", *Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halk Bilimi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara*.
- LOMP Yu. Yu. (2012). "Osobennosti gruppovogo vzaimodeystviya molodeji v traditsionnoy kulture adıgov", *Vestnik Adıgeyskogo gosudarstvennogo universiteta, Ser.1, Regionovedenie: filozofiya, istoriya, sotsiologiya, yurisprudenitsiya, politologiya, kulturologiya, Vıp. 1, ss. 162-167*.
- NORA Pierre (2006). *Hafıza Mekânları*, Dost Kitabevi, 1. Baskı.
- PAŞTOVA Madina (2009). "İgrovie institutu v folklornoy kulture çerkesov Turtsii: na materiale ekspeditsii 2009 g." *Vestnik Adıgeyskogo gosudarstvennogo universiteta, Seriya: 2, ss. 44-48*.
- SERBES Nahit (2012). *Yaşayan Efsane Xabze*, Phoenix Yayınları.
- SERBES Nahit (2016). *Benim Yolum Xabze Gelenekler Kurallar Davranışlar*, Ankara: Phoenix Yayınları.
- SEVER Metin (1999). *Kafdağı'nın Bu Yüzü Türkiye'deki Kafkas Kökenliler*, İstanbul: Doğan Kitap.
- YILMAZ Kurulay (2016). *Çerkes Atasözleri*, İstanbul: Tunç Yayıncılık.
- ZİHNİ Zekeriya (2007). *Çerkesya'da Terbiye ve Sosyal Yaşayış*, Ankara: KAF-DAV Yayınları, 1. Baskı.

Kaynak Kişiler:

- Ağrı Menşure, Yaş: 78, Meslek: Ev Hanımı, Görüşme Yeri: Ev, Köprübaşı Köyü-Düzce, 23.02.2017.
- Aşan Ahmet Utku, Yaş: 23, Meslek: Öğrenci, Görüşme Yeri: İstanbul Abhaz Kültür Derneği, 09.04.2017.
- Doğru Rezzan, Yaş: 63, Meslek: Ev Hanımı, Görüşme Yeri: Ev, Köprübaşı Köyü-Düzce, 23.02.2017.
- Karayel Erol, Yaş: 57, Meslek: Gazeteci, Görüşme Yeri: Çerkes Dernekleri Federasyonu-İstanbul, 18.04.2017.
- Kılıç Leyla, Yaş: 50, Meslek: İşletmeci, Görüşme Yeri: İstanbul-Fıccın Restaurant, 14.04.2017.
- Kıymet İlhan, Yaş: 59, Meslek: Emekli, Görüşme Yapılan Yer: Düzce Abhaz Kültür Derneği, 16.02.2017.
- Matur Kaya, Yaş: 52, Meslek: Esnaf, Görüşme Yeri: Görüşme Yapılan Kişinin İşyeri, Düzce, 20.02.2017.

Çerkes Toplumunda Bir Hafıza Mekânı Olarak Zehes

Özden Esra, Yaş: 18, Meslek: Öğrenci, Görüşme Yeri: İzmir-Ege Üniversitesi, 12.11.2016.

Özeker Hakan, Yaş: 43, Meslek: Özel Sektör, Arıkbaşı Köyü Kahvesi-Bayındır-İzmir, 14.09.2016.

Özeker Yusuf, Yaş: 30, Meslek: Özel Sektör, Görüşme Yeri: İzmir-Karşıyaka Görüşme Yapılan Kişinin Evi, 15.11.2016.

Özyılmaz Abdülkadir, Yaş: 54, Meslek: Emekli, Görüşme Yeri: Çerkes Etnoğrafya Sergisi-İstanbul, 17.04.2017.

Tok Musa, Yaş: 53, Meslek: Esnaf, Görüşme Yapılan Yer: Görüşme Yapılan Kişinin İşyeri-Düzce, 14.02.2017.

Turan Ahmet, Yaş: 61, Meslek: Emekli, Görüşme Yapılan Yer: Adige (Çerkes) Kültür Evi Derneği, Köprübaşı Köyü-Düzce, 23.02.2017.

İnternet:

<http://adigeyiz.blogcu.com/cerkezlerde-toplanti-gelenegi/3036299>. Erişim Tarihi: 28.08.2017.

<http://adigepshasha.blogcu.com/cerkeslerde-kasenlik/3004975>. Erişim Tarihi: 28.08.2017.